

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Գալստի պեդագոգիկ համալսարան

Տ. ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՈՒՐԵԳԵԿՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1918-1920 թթ.)

Ի. դարասկիզբը հագեցած էր հայ ժողովրդի ճակատագրին առնչվող պատմաքաղաքական բախտորոշ իրադարձություններով՝ Առաջին աշխարհամարտ, Մեծ Եղեռն, ռուսական երկու հեղափոխություններ եւ վերջապես Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ծնունդ: Առաջին Հանրապետության տարիներին Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ հանձին իր անձնվեր գործիչների, այդ թվում եւ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի, անմասն չմնաց պետության կայացման գործընթացից եւ անմիջական մասնակցություն ունեցավ նրա արտաքին ու ներքին քաղաքական անցուղարձերին:

1917 թ. Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունով տապալվեց ռուսական միապետությունը: Անդրկովկասում այս հեղափոխության լուրն ընդունվեց մեծ ուրախությամբ: 1917 թ. մարտի 9-ին Անդրկովկասը կառավարելու համար ստեղծվեց «Անդրկովկասի հատուկ կոմիտե»՝ ԱՀԿ¹: Հեղափոխության լուրը բարեհաճությամբ ընդունվեց նաեւ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու կողմից: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակում ասվում է. «Ամենայն իշխանութիւն յԱստուծոյ է», հետեւաբար նոր կառավարությունն էլ Աստուծոյ է, հորդորում եմ հնազանդվել նրան եւ ճանաչել իբրեւ օրինական իշխանություն»²: Մարտի 10-ին կաթողիկոսի կողմից կազմված պատվիրակությունը, որի անդամներն էին Մխիթար եւ Բազրատ եպիսկոպոսները եւ Գեւորգ վարդապետը, ներկայանում է Անդրկովկասի կոմիտեին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ողջունի խոսքը հղելու, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Բոլոր սրտով ցանկանում ենք ձեզ լիակատար աջողութիւն վասն կատարման

¹ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (Одвалком, Особый Закавказский комитет)՝ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասի երկրամասային մարմին՝ կազմված պետական դոմայի Կովկասի ներկայացուցիչներից:

² «Մշակ», 16 մարտ, 1917, թ. 57:

այս մեծ միսիայի, որ դրուած է ձեր վրայ Կովկասի բոլոր ժողովուրդների ազատ խաղաղ պրօգրէսի եւ եղբայրական միաբանութեան համար. վերառաքում ենք ջերմ աղօթքներ Ամենաբարձրեալին՝ շնորհէ մեր փառապանծ զինուորութեանը յաղթութիւն՝ թշնամու վրայ ժամանակաւոր կառավարութեանը, Պետ Դումային եւ ձեզ կօմիսար քաղաքացիներին, մեծ ոյժ եւ պետական իմաստութիւն՝ ստեղծագործական-չինարարական աշխատանքի համար մեծն Ռուսաստանի բոլոր ազգերի ազատութեան, եղբայրութեան եւ հաւասարութեան բարոյական սկզբունքների վրայ...»³:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին հնարավորություն ստացավ վերացնելու 1836 թ. հունիսի 12-ին ուղտական կայսրության կողմից իրեն պարտադրված կանոնադրությունը⁴: 1917 թ. ապրիլի 15-ին Գեւորգ Ե. Սուրենյանց (1911-1930 թթ.) հայրապետի սրբատառ կոնդակով ստեղծվում է մի հանձնաժողով, որը, ժամանակի քաղաքական անցուղարձերից ելնելով, պետք է մշակեր Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու բարենորոգության ընդարձակ ծրագիր: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց Տ. Հուսիկ արք. Մովսիսյանը, անդամներ՝ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը, Տ. Մաթեոս եպս. Մաթեոսյանը, Տ. Գեւորգ վրդ. Չորեքչյանը եւ Տ. Գյուտ արք. Տեր-Ղազարյանը⁵: Ներկայացված ծրագիրը պետք է քննարկվեր եւ հաստատվեր հրավիրվելիք ազգային-եկեղեցական ժողովում: Տարբեր թեմերի թեմական համագումարների ընթացքում քննարկումներ են լինում նոր կանոնադրության խնդրի հետ կապված, սակայն հետագա քաղաքական

³ «Մշակ», 2 ապրիլ, 1917, թ. 68:

⁴ 1836 թ. մարտի 11-ին Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ Ա.-ն ստորագրեց «Պոլոժենիե» անունով կանոնադրությունը: Այս կանոնադրությամբ սահմանվում էին Հայ Եկեղեցու իրավունքներն ու պարտականությունները: Ռուսաստանում բնակվող հայկական շրջանները բաժանվում են հոգեւոր թեմերի (վիճակների): Կազմվում է 6 թեմ՝ Երեւանի, Ղարաբաղի, Վրաստանի, Շամախիի կամ Շիրվանի, Նոր Նախիջեւանի ու Բեսարաբիայի եւ Աստրախանի: Յուրաքանչյուր թեմ ունի իր առաջնորդը, վանքերն ու եկեղեցիները, դպրոցները, շարժական եւ անշարժ գույքը: 1836 թ. կանոնադրությունը հոգեւորականությանը արգելում էր խառնվել պետության գործերին: Կառավարության հսկողությամբ պահպանվում էին Հայոց հայրապետի իրավունքները Ռուսաստանի եւ արտասահմանի հայության նկատմամբ: Հայկական դպրոցների, լուսավորական այլ հաստատությունների, ինչպես նաեւ ծննդյան, ամուսնության, թաղման հարցերի տնօրինումը հանձնվում էր Եկեղեցուն: Կանոնադրությամբ օրինականացվում էին Ս. Էջմիածնի ու հոգեւոր այլ հաստատությունների եւ վանքերի հողատիրական իրավունքները: Կանոնադրությունը օրենքի ուժ ունի եւ կարգավորում էր ցարական կառավարության ու Հայ Եկեղեցու փոխհարաբերությունները:

⁵ Տե՛ս Գ. Ավագյան, Նահատակ Հայրապետը, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 30:

իրադարձությունների հետեւանքով անհնարին դարձավ ազգային-եկեղեցական ժողովի գումարումը:

1917 թ. ռուսական երկու հեղափոխություններից հետո ստեղծված քաղաքական դրությունը Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանին կանգնեցնում է նոր մարտահրավերների առջեւ: Դեռեւս 1917 թ. նոյեմբերին նրա գլխավորությամբ կազմվում է Երեւանի ազգային խորհուրդը, որը եւ ղեկավարում էր երկիրը մինչեւ 1918 թ. օգոստոսի 1-ը⁶: 1918 թ. մայիսյան թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում թուրքերը նպատակ ունեին անցնել Աքստաֆա (Աղստեւ) գետը, որպեսզի թույլ չտային Թիֆլիս քաղաքի բնակչության արտահանումը⁷: Ելնելով այս իրավիճակից՝ առաջ քաշվեց Դիլիջանի շրջանի հայ բնակչության անվտանգության խնդիրը: Բնակչությունը հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանից պահանջում է թուրքերի հետ ամեն գնով հաշտություն կնքել: Թ. Նազարբեկյանը այդ մասին տեղեկացնում է Երեւանի ազգային խորհրդին: Շուտով Ազգային խորհրդի հրավերով գեներալ Թ. Նազարբեկյանն երեք ներկայացուցիչների հետ ժամանում է Երեւան ու մայիսի 30-ին եւ 31-ին մասնակցում Երեւանի ազգային խորհրդի նիստերին: Քննարկումներից պարզ է դառնում, որ Դիլիջանի շրջանում զորք չկա, եւ տեղի բնակչությունը հեռացել է դեպի Ծաղկաձոր, դիմադրություն կազմակերպելն այլեւս անհնարին է, հետեւաբար ժողովուրդը պահանջում է հաշտություն կնքել թուրքերի հետ: Հաջորդ օրը՝ երկար քննարկումներից հետո, որոշվում է. ելնելով ժողովրդի պահանջից՝ բանակցություններ վարել թուրքերի հետ, սակայն նկատի ունենալով Թիֆլիսից ստացված հեռագիրը, որի համաձայն Թիֆլիսի ազգային խորհուրդը պատգամավորներ է ուղարկել Բաթում՝ բանակցություններին մասնակցելու համար, ժողովը որոշում է կայացնում յոթ օր սպասել Բաթումի բանագնացների պատասխանին, եթե պատասխան չլինի, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի գլխավորությամբ հանձնաժողով ուղարկել թուրքերի հետ բանակցելու համար, որի կազմում էր ընդգրկված նաեւ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը: Իսկ մինչ այդ որոշում են ուժեղացնել պաշտպանությունը Դիլիջանում⁸:

⁶ Տե՛ս Վարուժան սրկ. Տերտերյան, Անցյալի լուսավոր էջերից. Մուրադբեկյան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կյանքն ու գործունեությունը, «Էջմիածին», Դ-Ե., 1994, էջ 71:

⁷ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 20, ց. 1, գ. 13, թ. 63:

⁸ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., Խորեն Ա. Մուրադբեկեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Խոգեւոր գործունեւութիւնը 1901-1938 թթ.), կազմ.՝ Ս. Բեհրութեան, Երեւան, 1996, էջ 54-56:

1918 թ. մայիսի 28-ին, խիստ անբարենպաստ պայմաններում, Հայոց ազգային խորհուրդը հրապարակում է հետեւյալ հայտարարությունը. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ՝ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն եւ միակ իշխանություն»⁹: Հայոց ազգային խորհրդի հայտարարությունում նաեւ ասվում էր, որ վերջինս ժամանակավոր ստանձնում է կառավարության բոլոր գործառույթները՝ թե՛ քաղաքական եւ թե՛ վարչական ոլորտներում¹⁰: Ազգային խորհրդի այս հայտարարությունը նշանակում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակում: Իսկ որոշ ժամանակ անց՝ հունիսի 4-ին, նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը Թուրքիայի հետ կնքում է Բաթումի հաշտության պայմանագիրը:

Իրադարձությունների այսպիսի զարգացումը եւ Բաթումում կնքած հաշտության պայմանագիրն արդեն անիմաստ են դարձնում Թ. Նազարբեկյանի գլխավորությամբ հանձնաժողովի առկայությունը:

1918 թ. հուլիսի 19-ին ՀՀ կառավարությունը ժամանում է Երեւան, որի առիթով Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանն առաջնորդարանում կազմակերպում է Թիֆլիսից ժամանած կենտրոնական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչների եւ նորընտիր կառավարության անդամների ընդունելություն, որին հրավիրվում են նաեւ Երեւանում ապրող բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները (ռուս, ուկրաինացի, թուրք, գերմանացի, պարսիկ, լեհ, վրացի)¹¹: Հաջորդ օրը Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոսի հետ այցելում է կառավարության անդամներին եւ կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահին՝ Հայոց հայրապետի ողջույնն ու օրհնությունը փոխանցելու համար: Հանդիպմանը ներկա էին ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ավետիսյանը, վարչապետ Հ. Քաջազնունին, ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկյանը, ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը եւ կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Հանդիպման ընթացքում կառավարության անդամների հետ քննարկվում են գաղթականների խնամակալության ու ներքաղաքական իրադրության հետ առնչվող որոշ հարցեր¹²:

⁹ «Մշակ», 1 հունիս, 1918, թ. 101:

¹⁰ Տե՛ս անդ:

¹¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 56-57:

¹² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 178, թ. 1:

Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը հուլիսի 19-ի եւ հետագա օրերի ընթացքի մասին մանրամասն զեկուցում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, նաեւ տեղեկացնում, որ կառավարութեան ժամանումով ինքն այսուհետեւ հրաժարվում է Երեւանի ազգային խորհրդի նախագահությունից, քանի որ այլեւս անիմաստ է իր գործունեությունն այդ պաշտոնում¹³։ Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ ՀՀ կառավարության եւ Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի միջեւ հաստատվում են ջերմ հարաբերություններ, եւ ազգային կարեւոր հարցերի քննարկումների ժամանակ եպիսկոպոսը հրավիրվում էր կառավարության նիստերին, նույնիսկ մասնակցում էր կառավարության կողմից տրվող դիվանագիտական ճաշկերույթներին, որոնք հիմնականում տեղի էին ունենում առաջնորդարանի շենքում։ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանն այս ամենի մասին հանգամանալից զեկուցագրերով իրազեկում էր Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին՝ քննարկվող խնդիրների առիթով տալով սեփական մեկնաբանություններն ու եզրահանգումները։ Ելնելով այս դժվարին հակասական-քաղաքական բախտորոշ իրադրությունից՝ Երեւանի փոխթեմակալն ստիպված էր հոգեւոր գործերի հետ միասին զբաղվել նաեւ քաղաքական, հասարակական գործունեությամբ։

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո երկրում կուտակվել էին բազում խնդիրներ, որոնք շուտափույթ լուծում էին պահանջում։ Այդ խնդիրներից անմասն չէր մնացել նաեւ հոգեւոր-հասարակական կյանքը։ Երեւանի թեմի առաջնորդ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը ծանր կացության մեջ էր։

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում տարաձայնություններ էին առաջացել զինվորագրված հայ հոգեւորականների պատճառով, որոնք, առանց հոգեւոր իշխանության թույլտվության, պատարագ էին մատուցում վրանների տակ։ Այս առնչությամբ 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը գրություն է ուղարկում հայրապետական դիվան՝ համապատասխան տնօրինություն խնդրելով, որ զինվորական քահանաները պատարագ մատուցելիս պահպանեն բոլոր կարգերը, եւ արգելվեն նորամուծությունները¹⁴։

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու համար լուրջ խնդիր էր դարձել զինակոչի ենթակա ուսուցիչների հարցը, որոնք հրաժարվում էին

¹³ ՏՏՈ «Վաւերագրեր Զայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 56-57։

¹⁴ ՏՏՈ «Վաւերագրեր Զայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ե., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Զանրապետութեան տարիներին (1918-1920 թթ.), կազմ.՝ Ս. Բեհրութեան, Երեւան, 1999, էջ 73-74։

ծառայությունից եւ դիմում դասալքություն: Ելնելով խնդրի կարեւորությունից՝ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը շրջաբերական է հղում Երեւանի թեմի բոլոր գործակալներին՝ խստիվ պահանջելով պահպանել զինվորագրության կարգը եւ ուսուցիչներին ստիպել իրենց պարտքը կատարել հայրենիքի հանդեպ¹⁵:

Պատերազմի տարիներին թալանվել, պղծվել ու ավերվել էին թեմի հարյուրավոր եկեղեցիներ եւ դպրոցներ: Թեմական առաջնորդի կարգադրությամբ գործակալները կազմում են մանրամասն տեղեկագրեր իրենց եկեղեցիների եւ դպրոցների կրած վնասների վերաբերյալ: Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը, ամփոփելով տվյալները, 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին հաշվետու նամակ է հղում Գեորգ Ե. Սուրենյանցին: Նամակում նա ներկայացնում է Երեւանի թեմի թալանված եւ ավերված եկեղեցիների եւ դպրոցների ցանկը (աղյուսակ 1)¹⁶՝ նշելով, որ եկեղեցիները ոչ միայն թալանվել ու ավերվել են, այլեւ դրանց զգալի մասը վերածվել է կա՛մ մզկիթի, կա՛մ գոմի¹⁶:

Ծրջան	Աւերուած են	
	եկեղեցի	դպրոց
Ապարանի	11	-
Վաղարշապատի	6	2
Հրազդանակողմեան	2	2
Բաշ Գեառնու	1	-
Գեառնի Բասարի	38	11
Դարալագեազի	12	3
Նախիջեւանի	62	18
Ալէքսանդրապոլի	66	40
Սուրմալուի	23	8
Թալինի	4	1
Ղարսի	93	15
Նոր-Բայազիդի	4	1
Գումար	322	101

¹⁵ ՏՃԱ ԶԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 967, թ. 12:

¹⁶ ՏՃԱ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 59-60:

Վերորբերյալ ցուցակից երեւում է, որ Երեւանի թեմում քանդված եկեղեցիների ու դպրոցների թվով առաջին տեղում Ղարսն (Կարս) էր, այնուհետեւ Նախիջեւանն ու Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի)՝ ընդհանուր թվով 322 եկեղեցի եւ 101 դպրոց:

Փոխթեմակալը նամակում առաջարկում էր նաեւ, որ համապատասխան արձանագրություններ կազմվեն յուրաքանչյուր եկեղեցու, դպրոցի վիճակի եւ վնասների մասին՝ հետագայում անգլխական կառավարութեան միջոցով Թուրքիայից վնասների փոխհատուցում պահանջելու նպատակով: 1919 թ. հունվարի 8-ին Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը շրջաբերական է ուղարկում թեմի բոլոր գործակալներին՝ հրահանգելով իրեն ներկայացնել եկեղեցիների գործունեութեան համար անհրաժեշտ իրերի ցուցակ¹⁷: Եկեղեցիները նաեւ վերանորոգման, կահավորման խնդիր ունեին, այն դեպքում, երբ թեմը զուրկ էր նյութական միջոցներից եւ նույնիսկ գործող եկեղեցիները սուրբ նշխարով ապահովելու համար ալյուր հայթայթելը խնդիր էր: Թեմակալի անունով Երեւանի թեմի տարբեր շրջաններից ստացվում են բազմաթիվ դիմումներ, որոնցով քահանաները խնդրում էին իրենց պարտականութիւնները կատարելու համար առաջին անհրաժեշտութեան իրեր՝ զգեստ, սպասք, եկեղեցական գրքեր: Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի հրահանգով անվնաս մնացած եկեղեցիներից վերցվում էին «ազատ» իրերը, եկեղեցական գրքերը եւ բաշխվում կողոպտված եկեղեցիներին:

Երեւանի թեմում թաւանված եւ կողոպտված դպրոցներից բացի, անմխիթար վիճակում էին գտնվում նաեւ գործող դպրոցները: Անկախութեան առաջին տարում թեմում գործում էր 206 ծխական դպրոց: Երեւանի փոխթեմակալի կողմից նախատեսվում էր նոր ուսումնական տարում բացել եւս 62 ծխական դպրոց, որտեղ սովորելու էր 6809 սան, աշխատելու՝ 162 ուսուցիչ¹⁸: Տ. Խորեն սրբազանը, հաշվի առնելով, որ նորաբաց դպրոցները չեն կարող գործել սեփական միջոցներով, որոշում է նախահաշիվ ներկայացնել ՀՀ կառավարութեանը՝ խնդրելով պակասող գումարը լրացնել պետութեան կողմից տրվող նպաստի տեսքով¹⁹: Կառավարութիւնը փոխթեմակալի պահանջով համաձայնեց նաեւ անփոփոխ թողնել եկեղեցական-ծխական դպրոցների ծրագրերը²⁰: Շուտով կառավարութեան որոշմամբ դադարեցվեցին դպրոցներին տրվող

¹⁷ ՏՆԱ Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁸ ՏՆԱ «Վաւերագրեր Զայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ե., էջ 75-78:

¹⁹ ՏՆԱ անդ:

²⁰ ՏՆԱ Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

նպաստները: 1919-1920 ուսումնական տարում բոլոր դպրոցները պետք է համարվեին պետական ու հանձնվեին Հանրային կրթության նախարարությանը եւ պահպանվեին պետական միջոցներով: 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ին Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը շրջաբերական է ուղարկում Երեւանի թեմի բոլոր փոխանորդներին ու գործակալներին, որով ներկայացնում էր նոր իրավիճակը եւ հոգաբարձուներին հրահանգում էր իրենց խնամքի տակ գտնվող դպրոցական շենքերն ու գույքը ժամանակավորապես հանձնել Հանրային կրթության եւ արվեստի նախարարությանը²¹:

Առաջին Հանրապետության տարիներին Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու համար կարեւոր խնդիր էր բարիգրացիական հարաբերությունների հաստատումը Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հետ: Այդ ուղղությամբ, Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անմիջական վերահսկողությամբ եւ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի մասնակցությամբ, պարբերաբար հանդիպումներ էին կազմակերպվում Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հոգեւոր ու աշխարհիկ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, որի հիմնական նպատակն էր խաղաղության կոչ անել հակամարտող կողմերին՝ հանուն տարածաշրջանի անվտանգության ու հարեւան պետությունների եղբայրության²²: Հայրապետի եւ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի ջանքերի արդյունքում Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին թուրք հոգեւորականների կողմից հետ է հանձնվում Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն, եւ երկարատեւ դեգերումից հետո 1919 թ. հունիսի 8-ին առաջին անգամ եկեղեցում պատարագ է մատուցվում մայրենի լեզվով²³:

Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանն իր անձնվեր, հայրենասեր գործունեության շնորհիվ վայելում էր ոչ միայն նորանկախ կառավարության, այլ նաեւ իր ժողովրդի, հոգեւոր եղբայրների վստահությունը, սերն ու հարգանքը: Ի վկայություն այս փաստի՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 2-ին Սեւանի մենաստանի միաբանների ժողովը միաձայն որոշում է կայացնում Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանին ցմահ վանահայր ընտրելու վերաբերյալ: Այս առիթով Սեւանի մենաստանի միաբանությունը հայտարարությունում՝ ուղղված փոխթեմակալին, ասվում է. «Միաբանութեանս քաջ յայտնի է Ձերդ գերապատուութեան վեցամեայ վանահայրական գործունէութիւնը, որի ընթացքում մենաստանիս բոլոր միաբանները անխտիր արժանացել են Ձերդ գերապատուութեան հայրական

²¹ ՏՆԱ ՅԱԱ, ֆ. 48, ց 1, գ. 967, թ. 26-28:

²² ՏՆԱ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 65-66:

²³ ՏՆԱ անդ, էջ 66-71:

Ջերմ խնամքին, սիրոյ եւ հոգածութեանը: Դուք էք եղել, որ մենաստանիս միաբաններին սիրով խրատել, հայրաբար հանդիմանել էք ու բոլորին համերաշխութեան կոչելով, շողկապել էք եւ ազատել մենաստանը անտեղի անախորժութիւններից... Դուք էք եղել, որ մենաստանս ազատել էք տագնապից՝ սովի ու չքաւորութեան... Ձեր շնորհիւ մենաստանս դրվել է կարգ ու կանոնի տակ եւ գրադարան հաստատել»²⁴:

Տ. Խորեն սրբազանը մեծ սիրով եւ ուրախությամբ հանձն է առնում ցմահ ծառայել մի վանքի, որտեղ ժամանակին տեղի էր ունեցել իր քահանայական ձեռնադրութիւնը²⁵: Սրբազան հայրը այս առիթով գրում է. «Միաբանութեանդ ուշադրութիւնը ինձ պարտաւորեցնում է աւելի ուժգին կերպով զգալ այն ծանր պարտականութիւնը, որ ես կամովին յանձն էի առել ցայսօր, ու ես յոյս ունիմ, որ Ամենաբարձրեալի օգնութեամբ կարգարացնեմ միաբանութեանդ յոյսերը ու ցանկութիւնները»²⁶: Գեւորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսի 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ի սրբատառ կոնդակով Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը կարգվում է Սեւանի վանքի ցմահ վանահայր²⁷:

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան տարիներին իր աշխույժ գործունեութեամբ ոչ միայն անմասն չմնաց երկրի արտաքին քաղաքականութիւնից, այլ աչքի ընկավ իր դիվանագիտական բեղուն գործունեութեամբ: Վերջին հանգամանքը հիմնականում շողկապված էր Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի գործունեութեան հետ: Հանձինս նրա՝ Մայր Աթոռն ունեցավ իր դիվանագետին Եվրոպայում եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Տ. Խորեն Մուրադբեկյանն իր գործունեութեան ընթացքում աչքի ընկավ որպէս անաչառ, սրտացավ եւ իրատես դիվանագետ:

Փոխթեմակալի դիվանագիտական կարողութիւններն ի հայտ եկան հատկապէս Անգլիա եւ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ այցելութիւնների ընթացքում, որոնց հատկանշական առանձնահատկութիւնն այն էր, որ թեպէտ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու գործունեութիւնն անկախ էր ՀՀ կառավարութիւնից, սակայն դրա հետ մեկտեղ այն բխում էր պետութեան շահերից եւ նպատակաւորված էր ՀՀ հեղինակութեան ամրապնդմանն ու բարձրացմանը: Ըստ այդմ՝ ՀՀ կառավարութիւնն էլ ըստ արժանիւնի էր գնահատում հոգեւոր հայրերի, ի մասնավորի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի գործունեութիւնը: Ինչպէս

²⁴ ՏՏՈ «Վաւերագրեր Յայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 71-72:

²⁵ ՏՏՈ ՀԱԱ, ֆ. 60, ց. 1, գ. 259, թ. 15:

²⁶ «Վաւերագրեր Յայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 72-73:

²⁷ ՏՏՈ անդ, էջ 75-76:

նշեցինք վերեւում, ՀՀ կառավարության եւ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի երկուստեք համագործակցությունն սկիզբ էր առել դեռեւս ՀՀ առաջին կառավարության Երեւան ժամանումից սկսած: Սրբազան Հոր հեղինակության մասին էր վկայում նաեւ այն, որ նրան վերապահվեց Կենտրոնական եւ Ազգային խորհուրդների միացյալ նիստի բացումը: Նա հաճախ էր մասնակցում ՀՀ կառավարության նիստերին, որոնց մասին մանրամասն տեղեկացնում էր կաթողիկոսական դիվանին: Պետական մարմինները, հաշվի առնելով կաթողիկոսի ազդեցիկ դիրքն ու հեղինակությունը, հանդես եկան միջնորդությամբ, որ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը, իբրեւ կաթողիկոսական նվիրակ, մեկնի Փարիզ եւ հայ պատվիրակներին, մասնավորապես Պողոս Նուբար փաշային «յատուկ յորդորի»²⁸ համագործակցել ՀՀ կառավարության հետ: Այս եւ ՀՀ նախարարների խորհրդի նիստին իր մասնակցության մասին փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանն 1919 թ. դեկտեմբերի 17-ին մանրամասն զեկուցագիր-հաշվետվություն է ներկայացնում Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Նա մասնավորապես ներկայացնում է դեկտեմբերի 9-ի ՀՀ կառավարության հերթական նիստի (այն վարում էր ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը) օրակարգը՝ տեղեկություն տալով յուրաքանչյուր քննարկվելիք հարցի վերաբերյալ:

Առաջին խնդիրը վերաբերում էր հարեւան հանրապետությունների հետ կոնֆեդերացիայի ստեղծման հարցին: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ սահմանային հարցերը դեռեւս չեն հստակեցվել՝ կոնֆեդերացիայի ստեղծումը նշանակում էր դաշինք կնքել ընդդեմ Ռուսաստանի ու թույլ տալ թուրքական բանակին անցնել ՀՀ տարածքով ընդդեմ Դենիկինի, եւ սա այն դեպքում, երբ Դենիկինը Հայաստանի Հանրապետությանը խոստացել էր 240 հազար փութ ցորեն ուղարկել:

Երկրորդ խնդիրն առնչվում էր Փարիզում գտնվող հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային: Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ կառավարությունը համաձայնություն էր տվել ազգային պատվիրակության հետեւյալ դրույթներին.

Փարիզում պատվիրակության նախագահ պետք է ճանաչվեր Պողոս Նուբար փաշան.

²⁸ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 76-80:

Պատվիրակություն կազմում դաշնակցականները պետք է փոքրամասնություն կազմեին եւ գործեին ՀՀ կառավարության անունից.

Կառավարության կազմում դաշնակցականները պետք է լինեին կեսից ավելի.

Կառավարությունն ընդունում է, որ խորհրդարանում արեւմտահայերի թիվը պետք է հավասար լինի արեւելահայերին, այն էլ միայն ընտրություններում. ընտրության հնարավորություն էին ստանում բոլոր գաղթավայրերը, ինչի արդյունքում պետք է ընտրվեին 51 պատգամավոր: Արդյունքում երկու կողմերի պատգամավորների թիվը պետք է հավասարվեր:

Ցավոք, Պողոս Նուբար փաշան այդպես էլ համաձայնության չէր եկել ՀՀ կառավարության հետ, եւ բանակցություններն անավարտ էին մնացել:

Ժողովի ընթացքում կառավարությունը միաձայն ցանկություն է հայտնում, որ Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը կառավարության եւ Հայոց կաթողիկոսի անունից հորդորի Պողոս Նուբար փաշային՝ աջակցել Հայաստանի Հանրապետությանը, որը հայ ժողովրդի գոյության կռիվն է²⁹:

Ձեկուցադրից պարզ է դառնում նաեւ, որ (ըստ Քաջազնունու եւ Ահարոնյանի նամակների) ազգային պատվիրակությունն առաջ է քաշում Ռուսահայաստանի եւ Թուրքահայաստանի անջատ գոյությունը, ինչը միանշանակ չէր կարող ընդունվել եւ բացասական տպավորություն է թողնում Եվրոպայում:

Նիստի օրակարգում դրված էր նաեւ Կիլիկիայի հարցը, սակայն հաշվի առնելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի բացասական վերաբերմունքն այն որոշմանը, որ Կիլիկիան կարող է ճանաչվել Հայաստանի կազմում՝ ՀՀ կառավարության հրաժարվելը նրանից կարող էր դիտվել իբրեւ արեւմտահայերի կողմից դավաճանություն, ապա որոշվեց հարցի քննարկումը թողնել ՀՅԴ բյուրոյին:

Նիստին քննարկման էր դրված նաեւ քրդական խնդիրը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ քրդերը առաջ են քաշել Քուրդիստանի խնդիրը՝ ՀՀ կառավարությունը պետք է զիջեր արեւմտահայկական այն տարածքները, որտեղ քրդական ազգաբնակչություն կար, ինչպես օրինակ՝ Մուսուլում, Սղերդում, Հեքիաբում: ՀՅԴ բյուրոն նաեւ ցանկալի էր համարում քրդերի առաջնորդ Աբդուլ Կադիրի այցը Ամենայն Հայոց

²⁹ Տե՛ս անդ:

Կաթողիկոսին, որը կունենար ոչ միայն կարեւոր նշանակութիւն, այլ նաեւ կփոխեր քրդերի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

Զեկուցագրի վերջում կառավարութեան անունից Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին խնդրում է նոր դիմումներ, նամակներ գրել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պետական գործիչներին՝ համոզված լինելով, որ Հայոց հայրապետի դիմումները մեծ արժեք կարող են ունենալ միացյալ Հայաստանի անկախութեան եւ մանդատի խնդրի լուծման հարցում³⁰:

Ինչպես երեւում է վերը նշված զեկուցագրից, Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը խիստ հետաքրքրվում էր ՀՀ արտաքին քաղաքականութեամբ: Նա դեռեւս 1919 թ. սկզբին էր առաջարկել ՀՀ վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունուն բարձրաստիճան հոգեւորականի ուղեկցութեամբ մեկնել Եվրոպա:

Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի՝ 1919 թ. հունվարի 28-ին Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղած նամակից պարզ է դառնում, որ ուղեկցող հոգեւորականի ընտրութիւնը պետք է կատարեն հայրապետը: Նամակում նշվում է նաեւ, որ հետագայում կառավարութիւնն առաջարկ է ներկայացրել, որ վարչապետին՝ Հովհաննես Քաջազնունուն, ուղեկցի անձամբ փոխթեմակալը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով վերջինս հրաժարվում է³¹:

Նկատի ունենալով Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի արժանիքները՝ Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը 1919 թ. նոյեմբերի 31-ի թ. 702 սրբատառ կոնդակով նրան հրահանգում է մեկնել Ամերիկա՝ տեղի «առաջնորդական գործերի քննիչի եւ կարգադրողի» պատասխանատու լիազորութիւններով³²:

Սակայն մինչ Ամերիկա մեկնելը, Հայոց հայրապետի հանձնարարականով եւ ՀՀ կառավարութեան միջնորդութեամբ, Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը նախ գնում է Եվրոպա՝ այնտեղ գործող հայկական երկու պատվիրակութիւններին հաշտեցնելու առաքելութեամբ, քանի որ որոշակի տարաձայնութիւններ էին ի հայտ եկել³³: Խնդիրն այն էր, որ Ազգային պատվիրակութիւնը՝ Պողոս Նուբար փաշայի ղեկավարութեամբ, տարածքային ավելի մեծ պահանջներ էր բարձրացնում, քան Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած կառավարական պատվիրակութիւնը:

³⁰ Տե՛ս անդ:

³¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 61-62:

³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2271, թ. 15:

³³ Տե՛ս «Էջմիածին», 11 հունվարի 1920, թ. 2, էջ 31:

Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը 1920 թ. մարտի 4-ին մեկնում է Բաթումից եւ մարտի 15-ին ժամանում Փարիզ, այնուհետեւ ուղեւորվում է Լոնդոն, քանի որ պատվիրակությունների նախագահներ Պողոս Նուբար փաշան եւ Ավետիս Ահարոնյանն այնտեղ էին:

Լոնդոնում նրա գերակա նպատակն էր հայկական երկու պատվիրակությունների միավորումը եւ համերաշխության միջնորդարի հաստատումը: Այդ առնչությամբ սրբազանը մասնակցում է երկու պատվիրակությունների միացյալ ժողովներին: Առանձնազրույցներ է ունենում ե՛ւ Պողոս Նուբարի, ե՛ւ Ավետիս Ահարոնյանի հետ՝ փորձելով հաշտեցման եզրեր գտնել: Ցավոք, այդպես էլ հաշտություն չի կայանում. փոխադարձ անվստահությունն ու անհանդուրժողականությունն այն աստիճանի էր, որ Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի ձեւակերպմամբ՝ ռուսահայերն ու թուրքահայերն իրար ավելի էին ատում, քան թշնամուն³⁴:

Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը Լոնդոնում եւ Փարիզում գտնվելու ընթացքում հանդիպում է նաեւ Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքի եւ Կիլիկիո Սահակ Բ. կաթողիկոսի հետ, որ ժամանել էին եվրոպական տերությունների առաջնորդներին իրենց անունից խնդրագրեր ներկայացնելու: Այս առնչությամբ 1920 թ. մարտի 22-ին փոխթեմակալը Հայոց հայրապետին ուղղված նամակում իրավացիորեն նկատում է, որ հարկ է կաթողիկոսական ներկայացուցիչ նշանակել եվրոպայում՝ բացառելով առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գիտության հոգեւորականների անջատ գործունեությունն այդտեղ³⁵:

Փոխթեմակալը, օգտվելով եվրոպայում գտնվելու իրողությունից, բավական աշխատանքներ է կատարում տեղի հայության շրջանում, կազմակերպում է հանգանակություն³⁶:

1920 թ. մայիսին Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը մեկնում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Նահանգներում հայկական համայնքի ներսում սկսվել էր կուսակցական անգիջում պայքար, համայնքը բաժանվել էր մի կողմից դաշնակցության՝ ՀՀ ներկայացուցիչ Բաստրմաջյանի ղեկավարությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ ռամկավարների եւ հնչակյանների միջեւ՝ Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ Սվազլիի ղեկավարությամբ: Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը, հասնելով Ամերիկա, հայտնվեց այդ պայքարի անառողջ միջնորդատում: Նա, լինելով Ամենայն Հայոց

³⁴ ՏՆԱ «Վաւերագրեր 3այ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 81-86:

³⁵ ՏՆԱ անդ:

³⁶ Անդ, էջ 87-89:

Կաթողիկոսի լիազոր պատվիրակ եւ ներկայացուցիչ, հանդիպումներ է ունենում երկու կողմերի ներկայացուցիչների հետ, հանդես գալիս համերաշխության կոչերով:

Տիրող կուսակցական պայքարն առավել խորացրել էր ամերիկահայոց թեմի երեսփոխանական ժողովի պատճառով: Պառակտումն առաջ էր եկել դեռեւս 1917 թ.՝ թեմի առաջնորդի պաշտոնի համար Տ. Արսեն ծ. վրդ. Վեհունու եւ Տ. Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի միջեւ եղած մրցակցութեան պատճառով³⁷: Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանի այցելութեան հիմնական նպատակն էր բաժան-բաժան հոտը համախմբել հանուն Հայոց միասնութեան եւ Հայ դատի պաշտպանութեան: Այդ նպատակով, նախապատրաստական երկարատեւ աշխատանքներից հետո, 1920 թ. հուլիսի 10-ին նա հրավիրում է երեսփոխանական ժողով, որի ընթացքում երկու կողմերին հնարավորութիւն է տրվում արտահայտելու իրենց կարծիքները, հարթելու տարաձայնութիւնները: Ժողովից երկու օր հետո Տ. Խորեն սրբազանը հրավիրում է Կենտրոնական վարչութեան նիստ եւ վերջիններիս համաձայնութեամբ Ամերիկահայոց թեմի տեղապահ նշանակում Տ. Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանին³⁸:

Օգտվելով առիթից՝ Հայոց կաթողիկոսի հրահանգով Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը հանդիպումներ է ունենում նաեւ Ամերիկայի կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտոնյաների եւ Վաշինգտոնի եպիսկոպոս Հարդինգի հետ³⁹, նաեւ մասնակցում Հայոց բանակի օգտին կատարվող հանգանակութեանը:

1920 թ. հոկտեմբերին Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը վերադառնում է հայրենիք: Նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը, ըստ արժանվույն գնահատելով նրա մատուցած ծառայութիւններն ազգի ու Եկեղեցու հանդեպ, սրբազան հորը շնորհում է արքութեան պատիւ⁴⁰:

Տ. Խորեն եպս. Մուրադբեկյանը հայրենիք վերադարձավ այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ երկիրը գտնվում էր կործանման եզրին՝ մի կողմից թուրքական հրոսակներն էին, որոնք արդեն մոտեցել էին Ալեքսանդրապոլին, մյուս կողմից՝ խորհրդային իշխանութեան հաստատման վտանգն էր:

³⁷ Տէս ԶԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2276, թ. 2-3:

³⁸ Տէս անդ, գ. 1139, թ. 1:

³⁹ Տէս անդ, գ. 222, թ. 8-13:

⁴⁰ Տէս անդ, գ. 521, թ. 141-142:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի կնքումով Հայաստանում հռչակվում են խորհրդային կարգեր⁴¹, որով Հայ Եկեղեցու համար սկսվում է բազմաթիվ փորձություններով մի նոր ժամանակաշրջան:

Այսպիսով, Տ. Խորեն եպս. Մոսկվայի զործուհեությունն Առաջին Հանրապետության շրջանում ուներ հոգեւոր-քաղաքական ուղղվածություն: Նրա նպատակն էր ամրապնդել հայոց պետականության հիմքերը, վերացնել Առաջին աշխարհամարտի հետեւանքները, կարգավորել բնակչության խաղաղ կյանքը, համաձայնություն կայացնել ազգային երկու պատվիրակությունների միջեւ: Այդ ամենը, իհարկե, բխում էր ինչպես ՀՀ կառավարության, այնպես եւ Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի քաղաքական դիրքորոշումից:

РЕЗЮМЕ

В годы Первой Республики Армения Армянская Апостольская Церковь в лице ее самоотверженного деятеля архиепископа Хорена Мурадбекяна не только не осталась в стороне от процесса становления государства, но принимала непосредственное участие во внешней и внутренней политической деятельности.

Господствующая в стране социально-экономическая, политическая ситуация ставит перед викарием главы Ереванской Патриаршей епархии архиепископом Хореном новые задачи, для разрешения которых владыка был вынужден заниматься не только духовной деятельностью, но и общественно-политической, направленной на устранение разрушительных последствий Первой мировой войны, строительство школ, церквей. От лица правительства Армении и Армянской Апостольской Церкви он также выступал в качестве делегата в Европе и Соединенных Штатах Америки. Несмотря на то, что деятельность Армянской Апостольской Церкви была независима от правительства Армении, она исходила из интересов государства и была направлена на укрепление репутации Армении. В этом заключалось особенность дипломатической деятельности архиепископа Хорена Мурадбекяна.

⁴¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ե., էջ 516-517:

SUMMARY

The Armenian Apostolic Church in the years of the First Republic of Armenia was honored with a devoted figure, Bishop Khoren Muradbekyana, Vicar General of the Diocese of Yerevan, who not only did not remain indifferent to the process of state formation, but also directly participated in its external and internal political events.

Bishop Khoren Muradbekyan faced new challenges because of the socio-economic and political situation in the country, for which the Vicar General had to deal with not only religious matters, but also socio-political efforts aimed at the elimination of the devastating consequences of World War I, at school construction, church building, as well as acting as a delegate and diplomat in Europe and in the United States of America on behalf of the Armenian government and the Armenian Apostolic Church.

The peculiarity of his diplomatic feature was that though the Armenian Apostolic Church acted independently from the Armenian government, it met the interests of the state and was aimed at strengthening and enhancing the authority of the Republic of Armenia.

